

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назва курсу	ВЕЛИКИЙ СТЕПОВИЙ КОРДОН В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: ВІД КІМЕРІЙЦІВ ДО КОЗАКІВ
Викладач	ТУПЧІЄНКО Микола Петрович , кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи
Контактний тел.	066 62 41 219
E-mail:	tupchy_mp@ukr.net
Обсяг та ознаки дисципліни	Вибіркова дисципліна, змістових модулів – 3. Форма контролю: залік. Загальна кількість кредитів – 4, годин – 120. Формат: очний (offline / face to face) / дистанційний (online). Мова викладання: українська.
Консультації	Консультації проводяться відповідно до Графіку, розміщеному в інформаційному ресурсі moodle.kntu.kr.ua; у режимі відеоконференцій Zoom або Viber
Пререквізити	Потребує базових знань з історії, археології

1. Мета і завдання дисципліни

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування у студентів цілісного розуміння історичної динаміки Великого степового кордону впродовж I тис. до н. е. – XVII ст., а також ознайомлення з археологічними свідченнями, що відображають культурні трансформації, соціальні процеси та взаємодію населення степових і осілих регіонів.

Дисципліна покликана розкрити роль кочових та напівкочових спільнот - від кіммерійців, скіфів і сарматів до середньовічних степових культур і українського козацтва - у формуванні політичних, культурних та економічних процесів Східної Європи.

Курс спрямований на розвиток у студентів навичок аналізу археологічних матеріалів, критичного осмислення археологічних інтерпретацій, уміння працювати з

міждисциплінарними даними та оцінювати роль степового кордону як зони контактів і конфліктів у довгій історичній перспективі.

Основними завданнями

1. Ознайомити студентів з історичною динамікою степового кордону та основними етапами його формування від доби кіммерійців до козацької епохи.
2. Розкрити культурні процеси, соціальну організацію та військово-політичні особливості кочових та осілих спільнот степового регіону.
3. Навчити працювати з археологічними матеріалами, пам'ятками та комплексами, що відображають трансформації у степовому просторі.
4. Сформувати вміння критично аналізувати історичні та археологічні інтерпретації, використовувати міждисциплінарні джерела (антропологія, історія, природничі науки).
5. Сприяти розумінню особливостей контактів, конфліктів та культурних взаємовпливів між степовими та нестеповими суспільствами.
6. Розвивати навички самостійного дослідження, роботи з науковою літературою, картографічними та цифровими ресурсами.

2. Результати навчання

У результаті вивчення дисципліни здобувачі вищої освіти повинні

знати:

- основні історичні етапи розвитку Великого степового кордону;
- особливості археологічних культур кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів, аварів, хозарів, печенігів, половців та кочових груп пізнього середньовіччя;
- археологічні джерела, що відображають контакти між кочовими та осілими суспільствами;
- характерні риси матеріальної культури степових народів: зброя, кінське спорядження, поховальні обряди, житлові комплекси;
- методи і підходи інтерпретації археологічних пам'яток степової зони;
- місце й роль козацтва в трансформації степового кордону в ранньомодерну добу.

уміти:

- аналізувати археологічні комплекси степових культур різних періодів;
- визначати типологічні та хронологічні особливості матеріальної культури;
- застосовувати міждисциплінарні джерела для реконструкції історичних процесів;
- оцінювати характер культурних контактів та військово-політичних взаємодій у степовому регіоні;
- працювати з археологічними картами, каталогами, базами даних;
- здійснювати критичний аналіз наукових публікацій і формувати власні обґрунтовані інтерпретації.

3. Політика курсу та академічна доброчесність

Очікується, що здобувачі вищої освіти будуть дотримуватися принципів академічної доброчесності, усвідомлювати наслідки її порушення.

При організації освітнього процесу в Центральнотехнічному національному університеті здобувачі вищої освіти, викладачі та адміністрація діють відповідно до: Положення про організацію освітнього процесу в ЦНТУ; Положення про організацію

вивчення вибіркових навчальних дисциплін та формування індивідуального навчального плану здобувача вищої освіти; Кодексу академічної доброчесності ЦНТУ.

4. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1.

Тема 1. Вступ. Степ як історико-культурний простір

Глобальна роль степових цивілізацій.

Степовий кордон як зона контактів і конфліктів.

Джерела та методи дослідження.

Тема 2. Кімерійці: перше кочове населення Північного Причорномор'я.

Археологічні комплекси.

Військова культура та контакти з осілими суспільствами.

Тема 3. Скіфська доба.

Ранньоскіфські та класичні скіфські пам'ятки.

Скіфське мистецтво, поховальні комплекси, військова організація.

Взаємини зі світом античних міст Північного Причорномор'я.

Тема 4. Сарматський період.

Хронологія сарматів та їхнє поширення.

Матеріальна культура, зброя, поховальні пам'ятки.

Сармато-римські контакти.

Змістовий модуль 2.

Тема 5. Велике переселення народів

Гуни, готські групи, ранньосередньовічні степові спільноти.

Археологічні комплекси та зміни у структурі степового кордону.

Тема 6. Тюркські каганати і степ раннього середньовіччя.

Аварські, булгарські, хозарські пам'ятки.

Міждержавні зв'язки в регіоні.

Тема 7. Печеніги, торки і половці.

Система кочового господарства.

Курганні поховання, зброя, кінське спорядження.

Половецькі статуї як культурний феномен.

Тема 8. Пізнє середньовіччя і ранньомодерний період.

Золота Орда та трансформація степового простору.

Кримське ханство і його археологічні прояви.

Тема 9. Козацтво та нова системність степового кордону.

Археологічні пам'ятки козацької доби.

Козацькі укріплення, зимівники, військова інфраструктура.

Степ як прикордонний простір ранньомодерної України.

Тема 10. Підсумкова лекція.

Довготривалі процеси в історії степового кордону.

Модерні наукові інтерпретації та перспективи досліджень.

5. Система оцінювання та вимоги

Види контролю: поточний, підсумковий.

Методи контролю: спостереження за навчальною діяльністю здобувачів, усне опитування, письмовий контроль.

Рейтинг студента із засвоєння дисципліни визначається за 100 бальною системою, у

тому числі: перший рубіжний контроль – 50 балів, другий рубіжний контроль – 50 балів.

Семестровий залік полягає в оцінці рівня засвоєння здобувачем вищої освіти навчального матеріалу на лекційних, практичних, семінарських або лабораторних заняттях і виконання індивідуальних завдань за стобальною та дворівневою («зараховано», «не зараховано») та шкалою ЄКТС результатів навчання.

6. Рекомендована література

1. Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. 2013. С. 3-18.
2. Археологія доби українського козацтва XVI - XVIII ст. К., 1997. *Батуринська старовина*. К., 2008. 230 с.
3. Біляєва Світлана. Слов'янські та тюркські світи в Україні. К., 2012. 180 с.
4. Бондар Олександр. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV - XVIII ст.: ілюстрований довідник. К., 2015. 199 с.
5. Брехуненко Віктор. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI - першої половини XVII ст. К., 2011. 230 с.
6. Березовець, Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологические памятники УССР*, т. IX, 1960. С. 39–88.
7. Біляєва, С.О., Болтрик, Ю.В. та Фіалко, О.Є. Аккерманська фортеця: дослідження 1999–2010 років. Наук. ред. О. П. Моця. Київ: Ін-т археології НАН України. 2022. 275с.
8. Біляєва, С.О., Бімбірайте, Н., Фіалко, О.Є. та ін., 2021. Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019–2021 рр. Київ–Херсон. 150 с.
9. Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. - Невідома Україна. К., 2008. 190с.
10. Грицюта, О.О., 2017. Археологічні дослідження проф. Ф. І. Кнауера у Південній Бессарабії. Історіосфера: матеріали Шістнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, с. 59–64.
11. Добролюбський, А. О., Смирнов І. О. Кочовики ПівденноЗахідної України в X – XVII століттях. Київ: Іліон. 2021. 230 с.
12. Жигола, В. С. Цифрова фіксація поховання X ст. *Археологія і давня історія України*, 2020. 2(35). С. 321-326. <https://doi.org/10.37445/adu.2020.02.23>.
13. Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2021. Застосування фотограмметричних методів у керамології. *Археологічна керамологія*, 1–2 (5– 6). С. 181-191.
14. Жигола, В. С., Скороход, В. М. Фотограмметрична топографічна основа археологічної пам'ятки. *Археологія і давня історія України*, 3(44), 2022. С. 456-465. <https://doi.org/10.37445/adu.2022.03.31>.
15. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. К., 2006. Т. I. 340 с.
16. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. К., 2007. Т. II. 320 с.
17. Історія українського селянства. К., 2006. Т. 1. 210 с.
18. Квітницький, М.Є., 2011. Половці. *Енциклопедія історії України*. Т. 8: Па–При. Київ: Наукова думка, с. 348–351. Доступно за: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history>.
19. Котляр, М.Ф. Клобуки чорні, Чорні клобуки. *Енциклопедія історії України*, т. 4: Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с. URL: <https://surl.li/wqzefz>
20. Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. К., 1996. Т. 1. С. 5-23.

21. Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили. 2020. Археологія і давня історія України, 4(37). С. 226-239
22. Немировський, О.О., 2011. Печеніги. У: Смолій, В.А. (ред.), Енциклопедія історії України, т. 8: Па–Прик. Київ: Наукова думка, с. 200. URL: <https://surl.li/gwhgmo>
23. Никоненко, Д. Д., Радченко, С. Б., Волков, А. В. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмме-тричних досліджень. 2017. Археологія, 4, с. 120-129. URL: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.04.120>.
24. Отрощенко, В.В., Рассамкін, Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану. 1986. Археологія, (53), с.14 - 36.
25. Петрова, Н. О., 2025. Етнічна ідентичність середньовічних кочовиків: аспекти визначення структури та змісту. *Вісник науки та освіти*. Серії: Філологія; Педагогіка; Соціологія; Культура і мистецтво; Історія та археологія, вип. 2(32), с. 1758 - 1765.
26. Поліщук, Ю. М. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. 2013. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 2, с. 197–213.
27. Позивай, Т. Д. Пам'ятки золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти). 2011. *Наукові записки*. Серія: Історичні науки, випуск 14, с. 24-34.
28. Радченко, С. Б., Никоненко, Д. Д. Фотограмметричні дослідження господарських об'єктів ранньої залізної доби. В: Болтрик, Ю. В. 220 (відп. ред.). Археологічні дослідження в Україні. 2020. Київ: Інститут археології НАН України, с. 361-363
29. Рафальський, О., Калакура, Я. (наук. ред.), Калакура, О. та Юрій, М. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. 2022. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 512 с.
30. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1992. 230 с.
31. Сердюк, М. Й. Характеристика археологічної колекції ДНІМ «Старожитності пізніх кочовиків IX-XIV ст.». Науковий архів ДНІМ. 2020. 210 с.
32. Степико, М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД. 2011. 334 с.
33. Чепіженко, В. В., 2025. До питання спотворення ідентичності в археології: історіографічний огляд. *Вісник науки та освіти*. Серії: Філологія; Педагогіка; Соціологія; Культура і мистецтво; Історія та археологія, вип. 4(34), с. 2153 - 2159.
34. Ченцов, Я. М., 2024. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки, вип. 39. С. 8-14.
35. Ченцов, Я. М., 2023. Поселенські пам'ятки золотоординського періоду в українському правобережному степу / Я. М. Ченцов. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т. 34(73), № 4. с. 104- 109. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.17>
36. Яворницький Д. І. Історія запорожських козаків. Т.1. К.: Наукова думка, 1990. 518с.
37. Міронова І С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с
38. Ясь, О.В. Яворницький Дмитро Іванович. У: В.А. Смолій, ред. Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я 2020. Київ: Наукова думка. 210с. <https://surl.li/nwsnea>

Інформаційні ресурси

1. <http://www.nbu.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
2. <http://www.nbu.gov.ua/portal/libukr.html> – каталог національних бібліотек та інформаційних центрів України
3. <http://www.nbu.gov.ua/portal/libweb.html> – каталог національних бібліотек країн світу
4. <http://www.nbu.gov.ua/portal/books.html> – каталог електронних бібліотек України
5. <http://www.friends-forum.com/forum/printthread.php?t=5838&pp=30> – енциклопедії та словники
6. <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/> – електронні наукові видання НБУ ім.В.І.Вернадського.
7. <https://zakon.rada.gov.ua/> - Офіційний вебпортал парламенту України. Законодавство України.